

Költői versus köznyelvi metaforizálás

Kognitív szemantikai adalékok

1. Bevezetés

1.1. Annak következményeként, hogy — különösen az utóbbi évtizedekben — a köznyelvi jelentésszerveződések a metaforakutatás előterébe kerültek, sok olyan eredmény született, ami a költői metaforizáció tanulmányozásának is újabb dimenziókat adhat. Tekintve továbbá, hogy a számítógépes adatkezelés egyre nagyobb köznyelvi és költői korpuszok feltérképezését teszi lehetővé, úgy tűnik, hovatovább erősebb az igény a metaforákra vonatkozó elméleti tudás ki- próbálására egy nagy terjedelmű példaanyagon.

Ebben a dolgozatban a költői metaforajelenségeknek a mindennapi jelentésszerveződések vonatkozásában leírható néhány sajátosságát vizsgálom, többnyire a kognitív szemantika eszköztárával oly módon, hogy valamelyest körvonalazódhassanak az idevágó költői példák — minél nagyobb számban történő — összegyűjtési, elrendezési lehetőségei. Nem annyira az ismeretek részletes kifejtésére töreksem, mint inkább arra, hogy mondandómat lehetőleg változatos példaanyaggal illusztráljam. Ez egyebek mellett azt is jelenti, hogy a vizsgálatom hatásköre egyelőre csak a szembeszökően köznyelvi mintát követő költői metaforákra terjed ki, hiszen a példagyűjtés ezek esetében a leghatékonyabb, ugyanakkor a konvencionalitástól jobban „elrugaszkodott” képi jelenségek későbbi értelmezése is hitelesebb, ha majdani előfeltevéseinket a költői–köznyelvi kölcsönhatás fölös számú példával bizonyítható, nyilvánvalóbb tendenciáihoz igazodva sikerül megalapozni.

A költői és a köznyelvi metaforaalkotás közötti különbségeket már nagyon sok szempontból tanulmányozták. A szóba jöhető elhatárolási kritériumok közül gyakorlati okokból egyelőre a konvencionalizáltság tűnik a leghasználhatóbbnak még akkor is, ha hosszú távon egy egzakt elhatároláshoz ez a kritérium nyilvánvalóan nem elég, hiszen nemcsak a konvencionalitás meglétéről vagy hiányáról beszélhetünk, hanem annak különböző fokozatairól vagy akár bizonytalan megítéléséről is. Ebből a szempontból a metaforák — egyes nyelvi jelenségcsoportokhoz hasonlóan — „kontinuum”-ként foghatók fel,¹ amelynek egyik „vé-

¹ Hasonlóképpen kontinuum például — PETHŐ GERGELY (2003: 62) szerint — az, ami a monoszémia és a homonímia között van.

gén” a köznyelvi (vagyis a konvencionálissá vált) metaforikus megfelelések², a másikon pedig a költői (azaz újszerű) metaforák vannak.

Bár a továbbiakban a költői metaforákat szinte kizárólag a (mű- és nép)költészet alkotásaiból veszem, e metaforák körébe sorolom — ahogyan a szakirodalomban szokás — a művészi próza, a publicisztika, a szónoki nyelv, a film- és dalszövegek, a reklám, valamint a beszélt nyelv (ezen belül például az ugratás, a szleng stb.) újszerű metaforáit is (lásd pl. KEMÉNY 2002: 75–78, KÖVECSES 2005: 47, FORGÁCS 2007: 83). Dolgozatomban először a köznyelvi mintáknak a költői metaforákban való tükröződését mutatom be, majd a mindennapi metaforajelenségeket átpoetizáló műveletek közül vizsgálom meg néhány szembetünőbbet, végül a költői metaforaszerveződéseknek azokat a sajátosságait veszem szemügyre, amelyek az irodalmi alkotás belső világának törvényszerűségeiből fakadnak.

1.2. A következő jelöléseket használom:

A — adott metaforikus megfelelés (szűkebb értelemben: metafora) A eleme (azonosított, topik, tárgyi elem, céltartomány stb.);

B — adott metaforikus megfelelés B eleme (azonosító, vehikulum, képi elem, forrástartomány stb.);

[A : B] — metaforikus megfelelés.

Ha egy adott metaforikus megfelelés több példával is illusztrálható, oly módon, hogy ezek a példák az illető megfeleléssel kifejezett kép különböző aspektusait jelenítsék meg, akkor a megfelelés elemeit — a lakoffi metaforaelméletek jelölésmódját követve (lásd LAKOFF–JOHNSON 1980, KÖVECSES 2005 stb.) — kiemelem kiskapitális betűtípussal, pl.: [GONDOLAT : ÉTEL]³.

Ha viszont az illető metaforikus megfelelésre csak egyetlen példát találtam, vagy ha valamelyik metaforaelemet nem lehet pontosan megnevezni (mert az adott szövegben csak részlegesen mutatkozik meg), akkor a megfelelés két elemét kisbetűkkel írom, pl.: [bánat : hinthető vmi]⁴.

2. Köznyelvi minták a költői metaforizációban

2.1. A költői metaforák egy részében minden kétséget kizáróan felismerhetők a köznyelvi metaforizáció mintái.⁵ Néhány ilyen esetet mutatok be az alábbiakban, először köznyelvi, majd költői példákkal szemléltetve az adott metaforikus megfelelést:

² Ezek tehát metaforikus megfelelések, nem pedig — szoros értelemben vett — metaforák, hiszen ez utóbbiak meghatározója az újszerűség is (lásd pl. SZILÁGYI N. 2006). Az előbbieket csak ott nevezem — a könnyebb mondatfűzés kedvéért — metaforáknak, ahol a konvencionális–újszerű szembenállás nem releváns.

³ A hozzá tartozó példákat lásd a 2.1. részben.

⁴ Lásd a 4.3. részben.

⁵ Nem metaforikus köznyelvi jelenségek is kapcsolatba hozhatók bizonyos költői metaforák létrejöttével, ám ezekkel a jelenségekkel itt terjedelmi okok miatt nem foglalkozom.

[GONDOLAT : ÉTEL]⁶

szellemi táplálék;⁷ milyen tervet, ürügyet süt ki; az új terv kifőzése; keserű gondolatok; sületlenségeket beszél; lenyeli a szidást; Most emészti, amit hallott.

Az úr sütte-főzte... egye meg a tervét!

(Arany János: A nagyidai cigányok)

Én addig az egész dolgot megforralom,

Kifőzöm s egyszerre nékik kitálalom.

(Csokonai Vitéz Mihály: Dorottya)

[GONDOLAT : EMBER/ÁLLAT]

gondolatébresztő előadás; elkerget magától vmely gondolatot; életrevaló gondolat; Az a gondolat bujkál benne már napok óta, hogy...

a gondolat ellen a gondolat harcol

(Ady Endre: A gondolat ellen⁸)

Ős patkány terjeszt kórt miköztünk,

a meg nem gondolt gondolat,

belezabál, amit kifőztünk,

s emberből emberbe szalad.

(József Attila: Ős patkány terjeszt kórt...)

[ÉLET : EMBER/ÁLLAT]

lépést akar tartani az étellel; megbénul az élet; Még sokkal adósunk az élet.

Az Élet él és élni akar

(Ady Endre: Intés az őrzőkhöz)

Egy titokzatos élet

Ölel át

(Füst Milán: A mélyen alvó)

[LÉLEK : EMBER/ÁLLAT]

vkinek a lelke költözik vmibe; csak háltni jár belé a lélek; jár-kel, mint az Orbán lelke; sír a lelke

ha lankadt

Szegény karod az ölelésre, lelked

Ölelni tud jövőt, világot, embert

(Juhász Gyula: Alvás előtt)

⁶ Ez ún. strukturális metafora (erről a metaforatípusról lásd SZILÁGYI N. 1996, LAKOFF–JOHNSON 1980 stb.), amely a gondolkodás „termékeit” mint fogalmakat a mindennapi beszédben az ételfogalomhoz kapcsolódó különböző fizikai tapasztalatok szerint strukturálja: tápláló, süthető, főzhető, íze van, lenyelhető, megemészthető. A sütés-főzés képeinek a „fejben születő, forrongó gondolatok” kifejezésére való felhasználását már ZLINSZKY ALADÁR is említi (1961a: 226). A [GONDOLAT : ÉTEL] metafora költői példáit tőle kölcsönöztem.

⁷ Ezt a kifejezést és a dolgozatban szereplő többi köznyelvi példa nagy részét az ÉrtSz.-ből vettem. A továbbiakban csak azon köznyelvi példák származási helyét jelzem, amelyek nem innen valók.

⁸ Publicisztikai írás a Budapesti Napló 1906. június 1-jei számából.

Fogadd a vett sebért emlékül,
Melly fölszivárog belsejébül,
Lelkemnek vérét, könnyemet.
(Petőfi Sándor: Végszó ***-hoz)

[ÉLET : ÉTEL]
Habzsolja az életet.; Kóstolgatja az élet örömeit.; A humor az élet sava-borsa.
Te volnál akkor életnek sója
(Ady Endre: Fajtáddal együtt átkozlak)
[az undok ember] olyan, mint a halál, mely mindig életet eszik, s még
sincs élete
(Petőfi Sándor: [Drámatöredék])

[ÉLET : FOLYÓ]
folyik az élet; élete folyamán; az élet árja; az életből merít
Hányt-vetett a vad hullámos élet,
S végre, végre megelémem a révet...
(Petőfi Sándor: Búcsúpohár)

Az élet árja
Habjai tornyosulván, elragad
(Füst Milán: Naenia)

[IDŐ : FOLYÓ]⁹
a hét/az év folyamán; folytatni valamit; folyton-folyvást; az idő sodrában
Nézni a folyót, mely idő meg víz,
és tudni, hogy az idő is folyó,
s hogy elveszünk mi is, mint a folyó,
s az arcok is elfutnak, mint a víz.
(Jorge Luis Borges: Ars poetica, Somlyó György fordítása)

[IDŐ : MADÁR]
repül az idő;¹⁰ elszáll az idő; túlszárnyalja az idő; elhaladt fölötte az idő
Vijjogva a vállamra száll.
Köreimből mindent kirámol
s fészket rak az IDŐMADÁR
Az életem maradékából.
(Horváth Imre: Időmadár; kiemelés az eredetiben.)

[LÉLEK : MADÁR]
rep(d)es a lelke; elszállt a lelke
Börtönéből szabadult sas lelkem,
Ha a rónák végtelenjét látom.
(Petőfi Sándor: Az Alföld)

⁹ Erről a metaforáról bővebben lásd SZILÁGYI N. 2010. A példákat is innen vettem.

¹⁰ A példa ZALABAITÓL való (1998: 19).

Még gondolkodni sem tudok,
Lelkemnek szárnya összefagy
(Petőfi Sándor: Hideg idő, hús őszi éj)

[EMBER : FA]

gyökértelen ember; földbe gyökerezik a lába; minden iránt elfásult; Mit művelnek a csemeték?; Mióta férjhez ment, kivirágzott.

(...) a gazdag megkövül

És a szegény elfásul...

(Arany János: Gondolatok a béke-kongresszus felől)

Fa leszek, ha fának vagy virága.

(Petőfi Sándor: Fa leszek, ha...)

[FA : EMBER]

a fa dereka; öreg fa; Csak néhány kopasz fa áll a kertben.

S az út mentén köszöntik őt a fák

(Füst Milán: Útra kelni, messzi menni...)

Feketén bólingat az eperfa lombja

(Arany János: Családi kör)

2.2. Az előbbi példák felsorolásával a költőiségben lépten-nyomon felbukkanó konvencionális megfelelésekre való rámutatás mellett az volt a célom, hogy egy kis „példatárat” állítsak össze, és ezt alapul véve a metaforakezelés néhány gyakorlati lehetőségére, kérdésére hívjam fel a figyelmet.

„Kettősképi”¹¹ jellegükből fakadóan például a metaforákat lehet — a két-nyelvű „oda–vissza” szótárak mintájára — elemeik szerint csoportosítani az alábbi módon:

az A elem szerint betűrendben:

[ÉLET : EMBER/ÁLLAT]

[ÉLET : ÉTEL]

[ÉLET : FOLYÓ]

[EMBER : FA]

[FA : EMBER]

[GONDOLAT : ÉTEL]

[GONDOLAT : EMBER/ÁLLAT]

[IDŐ : FOLYÓ]

[IDŐ : MADÁR]

[LÉLEK : EMBER/ÁLLAT]

[LÉLEK : MADÁR]

a B elem szerint betűrendben:

[ÉLET : **EMBER/ÁLLAT**]

[GONDOLAT : **EMBER/ÁLLAT**]

[LÉLEK : **EMBER/ÁLLAT**]

[FA : **EMBER**]

[ÉLET : **ÉTEL**]

[GONDOLAT : **ÉTEL**]

[EMBER : **FA**]

[ÉLET : **FOLYÓ**]

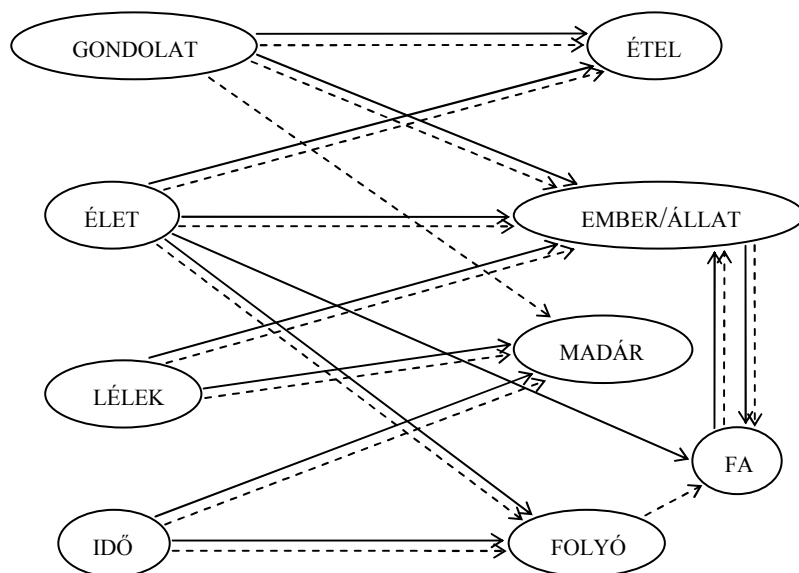
[IDŐ : **FOLYÓ**]

[IDŐ : **MADÁR**]

[LÉLEK : **MADÁR**]

¹¹ ZALABAI ZSIGMOND terminusa (1998).

Az ismétlődő A és B elemeket látva magától adódik az a lehetőség, hogy ezeknek a metaforáknak a szerveződését bizonyos fokig hálószerűen képzeljük el.¹²

Ezen a rajzon a folytonos vonal a költői metaforát jelzi, a szaggatott pedig a köznyelvi, így könnyen észrevehetőek a költői–köznyelvi párhuzamok, illetve azok az esetek, amelyekben példákval (egyelőre) nem lehet ilyen párhuzamot kimutatni. Ez utóbbi esetek szemléltetése végett a rajzon még három olyan metaforikus kapcsolatot is feltüntettem, amelyről eddig nem esett szó:

[GONDOLAT : MADÁR] — csak köznyelvi példák:
szárnyaló gondolat; Képzete messzire elszállt.

[FOLYÓ : FA] — csak köznyelvi példák:
a folyó elágazása; a folyó holt ága; A Hármaskörös három ágból egyesül.

[ÉLET : FA] — csak költői példa:¹³
Bennem sajog a múlt és a jövő,
Az én életfám: az örökre termő!

(Juhász Gyula: Pán sípján)

¹² Itt érdemes megemlíteni, hogy a mindennapi beszéd megértése — a konnektionista szemlélet szerint — a neuronok kapcsolódásához hasonló hálóval modellezhető, amelyben a különböző izgalmi mintázatok keresztül-kasul terjednek az „elméleti neuronok” (némiképp talán fogalmi természeti „csomópontok”) között (lásd pl. PLÉH 1998).

¹³ Bár az ÉrtSz. köznyelvi példaként hozza az *életfa* szóösszetételt (ez a szó egy bizonyos fajfajtát is jelöl), illetve az *élet fája* szerkezetet, ezeknek a mindennapi beszédben egyéb rokonát nem találtam, így ezeket — érzésem szerint — továbbra is inkább a mitológiai, költői nyelv részeként érdemes számon tartani. Vannak ugyan virágzással vagy természettel kapcsolatos kifejezéseink (*virágzó szövetkezeti élet, élete virágjában, Új élet terem kezük nyomán.*), azt azonban nem lehet fenntartás nélkül állítani, hogy ezek csakis valamilyen fára utalhatnak.

Természetesen azok között az elemek között is létezhetnek metaforikus kapcsolatok, amelyeket nem kötöttem össze a rajzon, hiszen itt csak néhány kirívóbb összefüggést tüntettem fel, pusztán a szemléltetés kedvéért.

Bár a metaforák irányát nemcsak nyilakkal próbáltam jelezni, hanem az A elemeknek a bal, a B elemeknek pedig a jobb oldalra való szétválasztásával is, az elrendezésnek ez utóbbi elvét nem lehetett következetesen érvényesíteni, hiszen például a FA, mint látszik, mindkét metaforaelem szerepében megjelenhet. Ha viszont azt nézzük, hogy jobb felől a konkrétumok vannak (mint tipikus B elemek), a másik oldalon pedig az elvont fogalmak (mint tipikus A elemek), akkor mégiscsak lehet létjogosultsága ennek az elrendezésnek.

A rajzból az is kitűnik, hogy a metaforizáció szemléltetésekor nem mindig lehet egzakt fogalmi kategóriákkal dolgozni, néha el kell tekinteni a tudományos felosztástól, és a „népi” kategorizálást kell követni.¹⁴ Bizonyos fokig ilyen értelemben tartottam célszerűnek a MADÁR kategóriáját az ÁLLATTól elkülönítve kezelni: a repülés különböző aspektusait előtérbe helyező metaforák egy olyan sajátos csoportot képeznek, amelyet — rendkívüli gyakoriságuk folytán — érdemes a többi állatmetaforától elkülöníteni, ez utóbbiak ugyanis az állati viselkedésformák széles skálájával jellemezhetők, de ezek közül a viselkedésformák közül szinte egyik sem kap olyan kiugróan meghatározó szerepet, mint a repülés a madármetaforák esetében.¹⁵ Ezek a viselkedésformák ugyanakkor sok tekintetben megegyeznek az emberi megnyilvánulásokkal, így esetenként, mint most is, ajánlatos az ide tartozó metaforák B elemét összevonni EMBER/ÁLLAT formájában, mivel sok esetben az adott metafora által megmutatkozó viselkedési mozzanatról nem tudhatjuk biztosan megmondani, hogy az kizárólag állati attribútum-e.

2.3. Ha összevetjük a hálószerű megjelenítést a szótárszerűvel, láthatjuk, hogy az előbbi sokkal szemléletesebb, a metaforákat természetesebb közegükben, viszonyaik komplexitásában tárja elénk. Ez esetben viszont a rajzolhatóság (főként a síkbeli ábrázolhatóság) és az áttekinthetőség követelménye nagy mértékben korlátozza a bemutatható elemek és a köztük megjelölhető összefüggések számát. Ezenkívül a hálószerű ábrázoláskor, mint láttuk, az A, illetve B elemek

¹⁴ A nyelvi kategorizáció szakirodalmában (lásd pl. TAYLOR 2003) el szokták különíteni az ún. „népi” kategóriákat (folk categories) a „szakértői” kategóriáktól (expert categories). A „népi” kategóriák az ember mindennapi tapasztalatainak megtestesítői, prototipikus példák körül alakulnak ki, és a nyelvi világmodell mintáit követik (a nyelvi világmodellről lásd SZILÁGYI N. 1996). Ezzel szemben a „szakértői” kategóriák nem a prototipikalitás jegyében jönnek létre, hanem a szükséges és elégséges kategóriatagsági feltételek teljesítése nyomán. Az ilyen kategorizálást csak szakavatott személyek végezhetik, tudományos kritériumok alapján.

¹⁵ A későbbiekben kiderülhet ugyan, hogy van még néhány olyan állatfaj, amelynek a karakterisztikuma szükségessé teszi, hogy — a metaforizáció vonatkozásában — kiemeljük őket az általános ÁLLAT kategóriából (gondolok itt például a halakra), mindaddig azonban, amíg ennek a szükségességét nagyobb számú példa nem indokolja, elég, ha csak a repülés karakterisztikumával számolunk.

csoportosítása is nehéz vagy lehetetlen. Ez a fajta ábrázolás tehát számottevő köznyelvi korpusz képiségének teljeskörű szemléltetésére valószínűleg nem alkalmas, használható lehet viszont rövidebb irodalmi alkotások képi világának bemutatására.

Egy szótárszerű adatbázis ezzel szemben mondhatni végtelen számú metaforikus összefüggést képes befogadni, így elvileg nem függ a korpusz természetétől. Egy ilyen adatbázisban az A, illetve B elemek egy helyre gyűjtése könnyebb, és adott elemre gyorsabban rá lehet keresni. A betűrend szerinti elhelyezés miatt ugyanakkor eltűnik a metaforák képi kontextusa, ezeknek az esetleges rekonstruálása csak töredékesen, például kiegészítő jegyzékekkel lehetséges (bár egy elektronikus adatbázisban ez a probléma nagyrészt talán megoldható). Hozzá kell tenni, hogy a szótárszerű bemutatásnak már kialakulóban van a hagyománya, hiszen — az írói szótárak mellett — létezik egyfajta költői metaforatárunk is: Füst Milán metaforáinak gyűjteménye BÜKY LÁSZLÓ munkájaként (2002).

Bár ezek után a szótárszerű megjelenítés tűnik előnyösebbnek, talán érdemes azt a hálószerű ábrázolással ötvözni, némileg a térképekhez hasonlóan: a metaforák listájához néhol hálórészleteket csatolni (például úgy, ahogy az útleírásokhoz szoktak mellékelni olyan térképeket, amelyeken csak egy-egy bizonyos ország- vagy városrész látható).

Természetesen az előbbieken vázolt megjelenítési módoknak sok más vonatkozása van, ezekre azonban nem térek ki, hiszen ezúttal csak néhány gyakorlati lehetőség felvillantása volt a szándékom.

3. Költői műveletek

GEORGE LAKOFF és MARK TURNER (1989) — nagy számú strukturális metaforát vizsgálva — arra a következtetésre jutott, hogy a mindennapi nyelv mechanizmusainak költői felhasználása (egyebek mellett) néhány sajátos művelet révén történik.¹⁶ Ezek a műveletek a következők: kiterjesztés, kidolgozás, megkérdőjelezés és kombinálás.¹⁷

3.1. Kiterjesztés. A kiterjesztés (extending) azt jelenti, hogy egy bizonyos köznyelvi strukturális metafora „forrástartományá”-nak (vagyis a B elemének) a

¹⁶ Noha ez az elmélet nem terjeszthető ki az összes költői metaforára (lásd pl. FÓNAGY [é. n.]: 205–210 vagy BORCILÁ 1997), az érvényességi körén belül jól mutatja a poétikum köznyelvi gyökerezettségét. Nem véletlen, hogy a lakoffi szemléletű kutatás során (lásd LAKOFF–JOHNSON 1980 stb.) feltárt strukturális metaforákat — G. DELEUZE és F. GUATARRI *rizóma (gyökértörzs)* terminusának hatására — ANDREW GOATLY (1997: 41–81) *gyökéranalógiák*-nak nevezi mondván, hogy ezek a viszonylag feltűnésmentesen létező metaforikus kapcsolatok olyanok, mint a gyökerek, amelyek a költészetben kisarjadnak, kivirágoznak és feltűnővé válnak, ha lehetne mondani: megszépülnek. MÜLLER MIKSA már 1876-ban (!) hasonló terminust használ: *radikális*, azaz gyökérbeli metaforáknak nevezi a köznyelvi metaforikus megfeleléseket (lásd ZLINSZKY 1961a: 238).

¹⁷ A továbbiakban ezeket a műveleteket nagyrészt az említett szerzőpáros, illetve néhol KÖVECSÉS értelmezése nyomán mutatom be (vö. 2005: 61–63).

mindennapi beszédben fel nem használt részét is „leképezzük”¹⁸ a „céltartomány”-ra (az A elemre).¹⁹ Horváth Imre például a már idézett Időmadár című versében kiterjeszti a szokványos [IDŐ : MADÁR] metafora „érvényességét” oly módon, hogy e metafora B elemének nemcsak a köznyelvi karakterisztikumára, a repülésre apellál, hanem a madárképzetnek a beszéd során fel nem használt jellemzőire is: a vijjogásra, fészekrakásra stb.

A köznyelvben is elő-előforduló, bár költőiségét valamelyest még mindig megőrző [KEDVES : VIRÁG] metaforának²⁰ is vannak olyan népköltészeti alkalmazásai, amelyek a virágnak — e metaforán belül — szokatlan attribútumait használják fel, például a csokorba kötést vagy a cserépbe ültetést:

Egy asszonynak két eladó lánya,
Egyik szegfű, másik majoránna,
Rég megmondtam az édesanyjának,
Kösse össze nekem bokrétának.

(Népdal — Olosz 1982: 229)

Még azt mondja a szeretőm anyja,
Hogy a fia rozmarintbokréta.
Ha rozmarint, ültesse cserépbe,
Hogy ne fájjon a gyenge szívem érte.

(Népdal — Olosz 1982: 229)

3.2. Kidolgozás. A költő e művelet során — a kiterjesztéssel ellentétben — az illető köznyelvi metafora B elemének konvencionálisan használt részére összpontosít, és ezt a részt sajátos módon dolgozza ki (elaborating). A [SZERELEM : EGYSÉG] metaforának (vö. *a szerelmesek összetartozása, szakítás, elválás, ösz-szeházasodás, házasság, feleség, Ő a jobbik felem.*²¹) sajátos kidolgozását találjuk például Petőfinél:²²

Fa leszek, ha fának vagy virága.
Ha harmat vagy: én virág leszek.
Harmat leszek, ha te napsugár vagy...
Csakhogy lényink egyesüljenek.

(Fa leszek, ha...)

¹⁸ A leképezés (mapping) a lakoffi metaforaelmélet terminusa (lásd LAKOFF–JOHNSON 1980, LAKOFF 1993 stb.): a forrástartomány (B elem) és a céltartomány (A elem) közötti megfelelésre, valamint a metaforaészlelés irányára utal: a forrástartomány képszerkezetének a céltartományra való „átvitelére” (leképezésére).

¹⁹ A mindennapi nyelvben ugyanis az adott metaforikus megfelelés B elemének csak egyes részeit szoktuk leképezni az A elem szerkezetére. (A metaforikus leképezések részleges természetéről lásd pl. LAKOFF–JOHNSON 1980: 52–55.)

²⁰ E metafora köznyelvi meghonosodásáról tanúskodik például az *Elhagyta a rózsája*. mondat is.

²¹ Ez utóbbi példa KÖVECSESTŐL való (2005: 86).

²² Az itteni példát KÖVECSESES hozza az említett szerelemmetafora költői kidolgozásának illusztrálásaként (2005: 62).

„A versszakban — írja KÖVECSÉS — a szerelmesek a fa, a virág, a harmat és a napsugár természeti képeiben jelennek meg, mindig olyan módon, hogy az egység létrejöhessen” (2005: 62).

3.3. Megkérdőjelezés. A megkérdőjelezés (questioning) az adott köznyelvi metafora „léttjogosultságának” vagy határainak kétségbe vonását jelenti. A bizonyos fokig konvencionálizálódott [KEDVES : VIRÁG], illetve [KEDVES : GALAMB] metaforát (vö. *Megcsókolt a galambom.*; *A fiatal pár a lugasban turbékol.* stb.) „vonja kétségbe” például az alábbi jól ismert népdal:

Ha én rózsza volnék,
Hamar elhervadnék;
Senki rám nem nézne,
Senki nem szeretne.
Ne mondj hát rózsádnak
Engem, violádnak!
Egy violát, szegfűt
A nyári nap elsüt.
Ha én galamb volnék,
Hamar elrepülnék;
Senki rám nem nézne,
Senki nem szeretne.
Ne mondj galambodnak
Engem, madaradnak!
Egy galambfi s madár
Hamar más ágra száll.
Mondj hát csak hívednek
Engem, kedvesednek,
Mert én híved vagyok
S holtig az maradok.

(Ortutay–Katona 1982/1: 186)

3.4. Kombinálás. A költői metaforaalkotás forrása lehet a köznyelvi metaforikus megfelelések kombinálása is (composing, combining) egy komplex kép kialakítása érdekében. A vitézi életre áhító Toldi Miklós búslakodását Arany János a [GONDOLAT : EMBER], [LÉLEK : EMBER] és [LÉLEK : TERMŐFÖLD]²³ köznyelvi megfelelések együttes hatására alapozva szemlélteti:

Ilyenforma Toldi Miklós gondolatja,
Mely sóvárgó lelkét mélyen szántogatja
(Toldi I.)

A mindennapi beszédből kiszűrhető megfelelések természetesen olyan költői képekkel is ötvöződhetnek, amelyekben semmilyen köznyelvi minta közvetlen

²³ Vö. *vkinek a lelkébe plántál vmit.*

jelenlétét nem lehet kimutatni. A Fa leszek, ha... című Petőfi-vers idézett strófájában például a köznyelvi [EMBER : FA], [KEDVES : VIRÁG] a költői [kedves : harmat] és [kedves : napsugár] metaforákhoz társul. Ady Endre a Héja-nász az avaron című versében a [SZERELEM : UTAZÁS]²⁴ köznyelvi megfelelést a [szerelem : háború], [szerelmesek : héják] stb. költői metaforákkal összeszerkesztve formálja egy nagyszabású vízióvá.²⁵

Útra kelünk. Megyünk az Őszbe,
Vijjogva, sírva, kergetőzve,
Két lankadt szárnyú héja-madár.
Új rablói vannak a Nyárnak,
Csattognak az új héja-szárnyak,
Dúlnak a csókos ütközetek.
Szállunk a Nyárból, űzve szállunk,
Valahol az Őszben megállunk,
Fölborzolt tollal, szerelmesen.
Ez az utolsó nászunk nekünk:
Egymás husába beletépünk
S lehullunk az őszi avaron.

A különböző képek összefűzése rendkívül látványos költői alakulatokat eredményezhet, nemcsak a felhasznált köznyelvi vagy költői „anyag” viszonylatában, hanem a kombinálás fajtáit illetően is. A komplex költői metaforák kutatói több kombinációs módot tartanak számon: a metaforák lineáris összekapcsolását, egymásra építését, egymásba illesztését stb. (lásd pl. FÓNAGY [é. n.]: 157–160).

3.5. Egyéb sajátosságok. Az előbbi műveletekhez (különösen az első háromhoz) hasonlóan a költői metaforizálás alábbiakban bemutatandó sajátosságai is voltaképpen a köznyelvi minták tudatosításán, az ezekre való sajátos ráérzékenyítésen alapulnak, így szervesen összefüggnek az említett műveletekkel, sokszor nem is célszerű elválasztani tőlük. A most sorra kerülő jellegzetességeket csak azért vizsgálom elkülönítve, hogy olyasmikre is felhívhassam a figyelmet, amik a szóban forgó műveletek ismertetésekor nem kerültek előtérbe.

3.5.1. Az invarianciaelv „kijátszása”. A lakoffi metaforaelméletből (lásd pl. LAKOFF 1993) ismeretes a metaforaelemek kölcsönviszonyát meghatározó ún. invarianciaelv, miszerint a beszédészlelés során történő metaforikus leképezéskor csak az kerül át a céltartomány (A elem) inherens képi struktúrájába, ami ezzel a struktúrával képileg összeférhető (az A elemnek tehát nem módosul a képszerkezete). A *csókot ad, pofont ad* kifejezések tanúsága szerint például az

²⁴ Ezt a metaforát részletesen elemzi LAKOFF–JOHNSON (1980), LAKOFF (1993), illetve KÖVECSSES (2005), aki ezeket a mondatokat említi példaként: *Hosszú, rögös út áll mögöttünk.; Válaszút előtt állunk.; Kapcsolatunk megfeneklett.* stb.

²⁵ Ezt a példát KÖVECSSES hozza a kombinálás (nála: „komponálás”) szemléltetésére (2005: 63).

okozás fogalmát (bizonyos rálátáson²⁶ belül) az átadás fogalmán keresztül konceptualizáljuk: [OKOZÁS : ÁTADÁS]²⁷. Az ÁTADÁSról (mint B elemről) való tudásunkhoz hozzátartozik az, hogy az átadott tárgy átadás után az átvevő személyénél lesz. Ez az ismeret azonban nem illeszthető bele az OKOZÁS (A elem) képi struktúrájába, hiszen az okozásról azt tudjuk, hogy csak addig „létezik”, amíg megtörténik, utána pedig nincs senkinél (lásd KÖVECSES 1998: 63–64). A mindennapi kommunikációban ez az ismeret nem gátolja az említett kifejezések megértését: egyszerűen nem veszünk tudomást róla, nem képezzük le az A elem szerkezetére. Költői bravúrral viszont „kijátszható” ez az összeférhetetlenség:

Lefelé folyik a Tisza,
Nem folyik a többé vissza;
Rajtam van a rózsám csókja,
Ha sajnálja, vegye vissza!

(Népdal — Ortutay–Katona 1975/1: 227)

A visszafelé folyó Tisza látványa valamiképpen megelőlegezi a megtörtént, többé már nem létező esemény visszapergethetőségének elképzelését, a történéstől való képi tudásunkból mintegy „kicsempészi” a történet megszűnésének mozzanatát. A visszapergethetőségre való beállítódásunkhoz járul — következő fázisként — az okozáskor lezajló történet (csók) tárgyszerűvé tétele (Rajtam van a rózsám csókja), ami az [OKOZÁS : ÁTADÁS] A elemére irányuló képi észlelésünket észrevétlenül előkészíti a B elemből származó, képileg összeférhetetlen struktúrarész(ek) leképezésére.

3.5.2. Visszaérezkítési lelemények. A metafora tipikus köznyelvi funkciója, az elvont(abb) fogalmaknak konkrét(abb)akkal való megnevezése a költői nyelvhasználatban többnyire átértékelődik, az elhomályosult képi tapasztalat újból éles kontúrokkal, egyedi megvilágításban tárul elénk. „A költészet — írja ZALABAI ZSIGMOND — mint sajátos tükrözési forma az »érzéki tudás«-t (...) nemcsak kiindulópontnak tekinti, hanem egy kicsit végecélnak is, hiszen másra sem törekszik, mint az elvontságok, a fogalmak meg- és visszaérezkítésére” (1998: 169).

Az „érzéki tudás” újrafelfedez(tet)ése — egyszerűbb formájában, ahogy különösen a népdalokban lenni szokott²⁸ — történhet úgy, hogy egy bizonyos konkrét értelemben használt szó később elvont jelentésben bukkan fel, egyfajta pulzálást hozva létre a két jelentés között:²⁹

²⁶ A rálátásokról lásd a 4.3. részt.

²⁷ Ilyen vonatkozásban ezt a metaforát az angol nyelvben LAKOFF (1993) mutatja be a *to give somebody a kick* (szó szerint: ’rúgást adni vkinek’) kifejezéssel szemléltetve. Később hivatkozik rá KÖVECSES (1998) stb.

²⁸ Lásd MÁTHÉ 2004. A többi népdalszöveg értelmezése is nagyrészt innen való.

²⁹ A költői kép egyik sajátossága az, hogy „szemantikailag pulzál, oszcillál, egy időben több sík közötti ide-oda váltásra készlet” (KEMÉNY 2002: 75).

Fújdogál a szellő
Magyar hazám *felől*.
Sokat gondolkodom
Régi rózsám *felől*.

(Népdal — Ortutay–Katona 1975/2: 375; kiemelés tőlem: M. Zs.)

A fizikai tapasztalat felelevenedése érzékletesebb, ha a szöveg az elvont → konkrét irányt jelöli ki az értelmezés számára:

A sok adó terhe alatt
Házgerendám majd rám szakad.

(Népdal — Ortutay–Katona 1975/2: 574)

Bizonyos esetekben nehezen lehet kifürkészni, hogy a konkrét–elvont oppozíciónak melyik tagja aktiválódik elsőként, mivel túl sűrűek és/vagy alig észrevehetőek a két pólus közötti oda-vissza cikázások:

Maros mellett két szép zöld ág, hajlandó.
Reá szállott két szép madár, illendő.
Egyik madár Angi József, illendő,
Másik madár Szabó Katalin, hajlandó.

(Népdal — Olosz 1982: 68)

Mire ennek a párosítóének-részletnek — az első hallásra történő megértés-kor — az első sor *hajlandó* szaváig jutunk, már az ág hatására aktiválásra készen áll bennünk, „elő van feszítve”³⁰ a konkrét hajlasképzet, úgyhogy a *hajlandó*-val való találkozásunkkor már megindul az említett cikázás.³¹ A *madár* által behozott ág–madár képi kontextus, illetve a [KEDVES : MADÁR] metafora további teret ad ennek a folyamatnak. Az *illendő*, a *hajlandó*-hoz hasonlóan, mondhatni, egyszerre villantja fel bennünk a neki megfelelő konkrét és absztrakt fogalmat. (Az *illik* konkrét és elvont értelmű használata ma egyaránt elevenen él a köznyelvben.) Ráadásul a *hajlik* és az *illik* képileg talán — bizonyos mértékben — rokonok.³² Ha a második két sort is figyelembe vesszük, még inkább megerősödik bennünk a *hajlandó* és az *illendő* közötti kölcsönhatás, kibomlik, konkrét személyeket jelenít meg az első részben még általánosságként

³⁰ A szemantikai előfeszítés — mint pszicholingvisztikai terminus — azt jelenti, hogy egy bizonyos (nyelvi) hatás (például egy szó elhangzása) felkészít minket arra, hogy egy adott (újabb) szó aktuális jelentését megértsük, a kontextus hatására a szemantikai háló megfelelő fogalmai közötti kapcsolatot aktiválásra kész állapotba hozzuk: „előfeszítjük” (lásd pl. EYSENCK–KEANE 2003).

³¹ A *hajlandó* által előhívott hajlás-kép a köznyelvben talán még ma sincs annyira elhomályosulva, mint gondolnánk, hiszen egy 1560 körül keletkezett szövegben ez a szó még ’hajlékony’ jelentésben szerepel (lásd TESz.).

³² A valakihez, valamihez való odahajlás az odatartozás látszatát kelti. A ’valakihez, valamihez való tartozás’-t pedig az *illik* szó képviseli egy 15. századi szövegben (lásd TESz.), s úgy tűnik, a mai nyelvben is használják az *odailik*-et ’odatartozik’ értelemben (gondoljunk például a kirakójátékokra).

szereplő [KEDVES : VIRÁG] metafora, továbbgyűrűzik a konkrét–absztrakt összjáték.

A konkrét–absztrakt kettősség talán akkor a legfeltűnőbb, ha a két értelmezési lehetőség egyetlen nyelvi elemen belül és nagyjából egy időben villan fel:

Hej, Vargáné káposztát főz,
Kontya alá ütött a gőz;
Hányja-veti fakanalát,
Kinek adja Zsuzsi lányát?

(Népdal — Ortutay–Katona 1975/1: 158; kiemelés tőlem: M. Zs.)

A „pulzáló” szót Arany János dőlt betűkkel maga is kiemeli az Ágnes asszony című balladájában a megőrült asszony bemutatásakor:³³

Öltözetjét rendbe hozza,
Kendőjére fordít gondot,
Szöghaját is megsimítja,
Nehogy azt higgyék: *megbomlott*.

Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.

Komplex, szójátékba átcsapó megérezkítésre, a *szív* főnév konkrét és elvont használata közötti oszcillálásra épül József Attilának A női szív című versrögtönzése is, melynek olvasásakor az otthonos képi tapasztalatra való újbóli ráismerés felé egy, a mindennapi beszédetől távol állónak tűnő költői metaforából indulunk ki:

A női szív tömeglakás —
Tömeglakás, mi lenne más.
Elfér benne a sok bolond,
Aki nőért könnyet is ont.
Emezt ide, amazt oda,
Kamráit cellákra osztja.
Ez kimaradt! — a patvarba,
Nosza gyorsan a pitvarba!
S nekem ó jaj szegény fejem!
Hol is léssen az én helyem?
Tele kamra, tele pince,
Számomra hely vajon nincs-e?
A hölgy felel s halkan nevet,
Halkan nevet s mond egy nevet.
– Kérem uram helyet akar?
Ad majd a lakáshivatal!

³³ Hozzá kell tenni, hogy Arany ezt a kiemelést egyben a szintén kiemelt *megőrülne* szóra való visszautalásként használja. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy elsősorban a szemantikai „lücketés” kifejezésének szándéka motiválta a szóban forgó kiemelést.

4. A költői metaforaszerveződés kompozícióbeli jellegzetességei

4.1. A költői metaforák nemcsak belső természetük tekintetében mérhetőek össze köznyelvi társaikkal, hanem szerveződésüket illetően is. Előbbiek ugyanis rendszerint — egy-egy irodalmi alkotás részeiként — megtervezett, egyedi módon kialakított, viszonylag zárt és öntörvényű világ kapcsolatrendszerében „működnek”, míg az utóbbiak szerveződését legtöbbször a nyelv egészére érvényes konvencionális használati szabályok és az alkalmilag adódó közléshelyzetek szabják meg.

A költői világteremtő gesztus, a kompozícióélmény gyakran magukban a művekben is explicit módon megjelenik. József Attila például így kezdi A Kosmosz éneke című szonettkoszorúját: „Külön világot alkotok magam”. Ebben a sorban az *alkot* ige két jelentésének (’munkával, tevékenységgel létrehoz valamit’, illetve ’valamit kitesz, valamivé összeáll’) szimultán aktiválása révén az egyedi világszerűség-élmény két — egymással kölcsönhatásban levő — értelmezése is kifejeződik: ’külön világot hozok létre’, és ’én magam egy különálló világ vagyok’,³⁴ egy új „kosmosz”-ba csalogatva be a kíváncsiskodót.

Ha a költői szövegkohézió gyakorlati következményeit nézzük, akkor azt látjuk, hogy ilyenkor a feldolgozandó nyelvi anyag behatárolása — főként ha csak egyetlen műalkotás elemzésére szorítkozunk — a köznyelvi korpuszokénál jóval egyszerűbb. A műalkotás mint zárt egység átláthatóbb és könnyebben kutatható a teljesség igényével. Feltehetőleg ha egy bizonyos költő életművét vagy egy stílusirányzat reprezentatív alkotásait vizsgáljuk, akkor is számíthatunk valamiféle közös képi jellegzetességre, ami egybefogja a művek metaforavilágát.

A továbbiakban a költői metaforák kompozícióbeli szerveződésének két sajátos vonatkozásáról lesz szó: az ún. „képi koherenciá”-ról és a „rálátásváltások”-ról.

4.2. **Képi koherencia.** Az irodalmi alkotások jelentős részére (különösen a lírai természetűekre) jellemző, hogy sajátos belső világukat elsődlegesen nem a tartalmi mozzanatok logikai kapcsolódásai tartják össze, hanem a felhasznált képek közötti összefüggések: a „képi koherencia”³⁵. Ennek a koherenciának a megteremtése elsősorban a metaforák „dolga”, hiszen ők a képiség legintenzívebb hordozói, sajátos azonosító funkciójuk eredményeként a képek általuk kapcsolódnak össze a legszorosabban.³⁶

Ha a kapcsolódásokat különböző fogalmak közötti hálóként képzeljük el — ahogyan ezt a 2.1. részben is szemléltettem —, akkor nemcsak az adott műben

³⁴ SZILÁGYI N. SÁNDOR megfigyelése (szóbeli közlés). Az említett műben a világteremtő gesztus további megnyilvánulásairól lásd MÁTHÉ 2001.

³⁵ SZILÁGYI N. SÁNDOR terminusa (szóbeli közlés).

³⁶ Ezért fontos különbséget tenni például a metafora és a — lazább kapcsolódásokat létrehozó — hasonlat között. (Kettejük szétválasztásának fontossága ugyanis nem minden kutató számára magától értetődő.)

felhasznált képek készlete tárul elénk, hanem az is, hogy ezek közül melyek kapnak meghatározóbb szerepet (a képi háló csomópontjaiként). (Emellett az egyes kapcsolatok erőssége is — ami leginkább talán az adott képi összefüggést megtestesítő metaforikus kifejezések műbeli gyakoriságából derül ki — releváns lehet a kutatás számára.³⁷)

A szóban forgó koherencia bizonyos képi következetességet jelent, amit talán csak akkor veszünk észre, ha az adott szöveg olvastán hirtelen képzavarba botlunk. A Kozmosz énekében például olyan erős a világszerúség szemléltetésére irányuló, mindent mindennel összekötni akaró képkapcsolási tendencia, hogy a vizualitás fokozásába „besegítő” hasonlatok egyike talán át is lépi a kialakított képi következetesség határát (mintegy kivételként erősítve a mű képi logikáját):³⁸

Dübörgő gépváros zúgó agyam.
Szétkujtorognak részeg-boldogan
A holdas fények rajta, mint ha kertben
Világbogárkák szárnya csókra rebben.

A következetlenséget ellensúlyozza viszont az, ha a használt képek nagyon jól beleillenek a mű hangulatvilágába (mint például a fenti versrészlet esetében). ZLINSZKY ALADÁR (1961b: 254) ebben a vonatkozásban Petőfinék egyik összetett metaforáját idézi:

Ha a föld Isten kalapja,
Hazánk a bokréta rajta!
(A magyar nemzet)

4.3. Rálátásváltások. A 2.2. részben láthattuk, hogy egy adott A metaforaelem különböző B elemekhez kapcsolódhat (és fordítva). A köznyelvi metaforizációban az A elem gyakran elvont fogalom, és ahhoz, hogy több vonatkozásban tudjunk beszélni róla, különböző konkrét(abb) fogalmakra (B elemekre) van szükségünk, mivel ez utóbbiak mindegyike csak egy-egy aspektusát tükrözi az A fogalomnak, nincs köztük olyan, amely az A-val egy az egyben megfeleltethető lenne (lásd pl. KÖVECSES 2005: 102). Minthogy az ilyen módon létrejövő [A : B₁], [A : B₂], [A : B₃] stb. metaforák gyakran nem koherensek egymással, azt mondhatjuk, hogy ezek az A fogalomra irányuló különböző „rálátások”³⁹ eredményei.

A kutatók (lásd KÖVECSES 2005: 91–103, TAYLOR 2002: 494–497) egyebek mellett a köznyelvi [ÉRVELÉS/VITA : ÉPÜLET] metaforikus megfelelés elemzése révén világítják meg a fentieket (vö. *Szilárd érvrendszer állított fel.; Érveinek*

³⁷ A konnekcionista megértéskutatásban a neurális háló csomópontjai közötti kapcsolatok erőssége is meghatározó tényező (lásd PLÉH 1998).

³⁸ SZILÁGYI N. SÁNDOR megfigyelése (szóbeli közlés). A mű képi összefüggéseiről bővebben lásd MÁTHÉ 2001.

³⁹ SZILÁGYI N. SÁNDOR terminusa (1996: 33).

nagyon jó alapja volt. stb.).⁴⁰ Az említett megfelelés az érvelés/vita felépítésére, struktúrájára reflektál, nem mutat rá viszont az érvelés/vita tartalmára, fokozatosan és célirányosan „előrehaladó” voltára, illetve kimenetelére (a vita megnyerésére vagy elvesztésére). Ez utóbbi három aspektus kifejezésére egymástól eltérő rálátásokban keletkezett megfeleléseink vannak: [ÉRVELÉS/VITA : TARTÁLY] (vö. *Igen tartalmaz ez az érv.* stb.), [ÉRVELÉS/VITA : UTAZÁS] (*Lépésről lépésre haladunk.; Nagy utat tettünk meg.*) és [ÉRVELÉS/VITA : HÁBORÚ] (*Megnyerte a vitát.; Nem tudtam megvédeni az érveimet.*).

A rálátások változtatásának eme köznyelvi szükségszerűsége igen látványos lehetőséggé válik a költői metaforaalkotás számára, egyrészt azért, mert egy bizonyos elvont fogalomnak rendkívül plasztikus és sokoldalú bemutatását teszi lehetővé, másrészt azért, mert ez a fogalom a közlendő fókuszába kerülhet, a különböző nézőpontokból való ráirányulás pedig erőteljes, könnyen felismerhető és élményszerűen szabályos kohéziós elve lehet a műalkotásnak.

Ahhoz, hogy egy adott fogalom bemutatása plasztikus legyen, a rálátásoknak nem föltétlenül szükséges nagyon eltérniük egymástól. Arany János például a fájdalom fogalmát érzékletesen szemlélteti a mindennapi beszédből kiszűrhető [FÁJDALOM : TŰZ] és [FÁJDALOM : VÁGÓ-/SZÚRÓESZKÖZ] megfelelésekkel (vö. *égető, heves fájdalom*, illetve *éles, hasogató, metsző fájdalom*), noha ezek — amint a verséből is kiderül — egyetlen föléboltozódó megfelelés, a [FÁJDALOM : veszélyes vmi] aleseiteiként is felfoghatók:

A fájdalommal, gyermekek,
— Láng az, mely éget és emészt,
Kard, mely önvéred ellen kész, —
Tréfát ne üzzön versetek.

(Intés)

Úgy tűnik, minél gyakoribbak és merészebbek a rálátásváltások, annál árnyaltabban poetizált és víziószerűbb kompozíció jön létre. A szemléletes költői rálátásváltásokra számtalan költeményt idézhetnénk; álljon itt most Arany Jánosnak *A világ* című verse:

A világ egy kopott szekér,
Haladna, de messze nem ér;
Itt is törik, ott is szakad:
Sose féljünk, hogy elragad.
A világ egy régi mente,
Moly, penész, por összeette,
Folt sem állja, foldani kár:
Cérna után szakad mindjár’.

⁴⁰ Az érvelés/vita különböző metaforái a hozzájuk tartozó példákkal együtt KÖVECSESTŐL származnak (2005: 92).

A világ egy tói malom,
Néha tenger vize vagyon,
Néha csepp sincs, úgy kiszárad;
Amint kéne, sosem járhat.
A világ egy vén muzsikás,
Nem tud ő már kezdeni mást;
Minden hangból húz csak felet,
Minden nap egy nótát feled.
A világ egy rozzant csárda,
Rossz menedék télbe', nyárba';
Télbe' fázol, nyárban ázol:
Mégis benne éjszakázol.
Részeg ember ez a világ:
Ötször, hatszor egy nyomba hág;
Kész ugorni hegyen völgyön
S felbukik a síma földön.

Ezt a verset ZLINSZKY ALADÁR tanulmányából idéztem (1961b), aki azt írja: „Ha a világot egymás után rozzant szekérnek, rossz mentének, vén cigánynak, düledező csárdának, részeg embernek akarnók elképzelni, (...) csak megzavarodnánk, káoszba jutnánk”. Itt tehát ugyanazt a jelenséget tapasztaljuk, amiről a köznyelv vonatkozásában már szó volt: a rálátások képi inkoherenciáját. Az említett tanulmányában — továbbra is erre a versre vonatkozóan — ZLINSZKY a gondolatmenetét így folytatja: „Ellenben az a közös elem, mely e zavarosnak látszó képsort összeköti, s egységet visz belé: a *hangulat*, melyet a képek egyaránt fölkeltenek lelkünkben: a pusztulás, a romlás hangulata” (kiemelés az eredetiben).

Ahhoz, hogy az előbbi költeményben a különböző képeket egybefogó hangulat mint kompozíciós elv figyelmünk előterébe kerüljön és a szerves összetartozás érzetét keltse bennünk, szükség volt az egyes képek részletes kidolgozására. Azokban a szövegekben, amelyek az imént szemügyre vett Arany János-vershez hasonlóan hangulati összetartozáson alapulnak, de amelyekben az egymástól eltérő képek nincsenek kidolgozva, gyengébb a műalkotásokra jellemző kohézió. Nem csoda hát, hogy erre az esetre a műviségtől némileg elszakadó (és természetesen a köznyelvi megnyilatkozásoktól is elkülönülő) népdalok körében találtam példát:

Búval élem világomot,
Búval töltöm napjaimot.
Bánót, bánót, sűrű bánót,
Be rég, hogy benned sétálok!
Bú ebédem, bú vacsorám,
Búra szült vót ingem anyám;

Búra szült vót ingem anyám,
Bánatra növelt az apám.

Úgy meg vagyok búval rakva,
Mint a somogyi almafa;
Egy-két virág elig rajta,
Méges rakva van az alja.

Ó, istenem, tekints reám,
Több bánatot ne hints reám!
Eleget hintettél reám;
Evvel megérem, míg világ.

(Ortutay–Katona 1975/2: 53)

Ebben a népdalban majdhogynem hat különböző rálátást implikáló bánatmetafora van: [bánat : VELE reláció], [BÁNAT : FOLYADÉK]⁴¹, [bánat : sűrű BENT-hely], [BÁNAT : ÉTEL]⁴², [bánat : vmi, amire születni lehet], [BÁNAT : TEHER]⁴³, [bánat : hinhető vmi]. A különböző képek laza kapcsolódása, többük megmutatkozásának részlegessége zavarbaejtő lehet, ha ettől a szövegtől is ugyanúgy számon akarjuk kérni a kompozíciós egységet, mint a műalkotásoktól. Ha viszont szétnézünk a népdalok világában, több olyan alkotást találunk, amely bizonyos fokú koherenciális egységet képez az említett bánatmetaforák egy részével⁴⁴ (sőt nem kizárt, hogy a többiekre is lehet majd találni népköltészeti példákat), következésképpen gyanítható, hogy ilyenkor nem annyira az adott szövegen belüli kompozíciós egységben kell keresnünk az illető alkotás poétikumát, mint inkább a népköltészeti intertextualitásban vagy az alkotások hátterében létező sajátos népdalnyelv egészének esetleges szimbólumrendszerében.⁴⁵

A rálátásokat szélsőségesen változtató előbbi szövegből az is kiviláglik, amire (mások nyomán) ZLINSZKY (1961b) is felfigyelt, az tudniillik, hogy ezek a változtatások azért nem okoznak káoszt a megértésben, mert ilyenkor az egyes képek nem idéződnek fel a maguk teljességében, hanem „csak egyes jegyei lesznek tudatosak”. Az említett szerző eszmefuttatásában, kissé továbbérve, ismét a hangulatisághoz lyukad ki: „A lélektani vizsgálatok során továbbá mindinkább kitűnik a szók jelentésében annak az elemnek a fontossága, amelyet WUNDT és követői *hangulati érték*-nek (Gefühlswert) neveznek” (1961b: 250, kiemelés az

⁴¹ Vö. *kiönti bánatát, Mérfetetlen bánat ömlik el rajta* stb.

⁴² Vö. *keserű bánat*.

⁴³ Vö. *nehéz bánat, nyomja fejét a bú* stb.

⁴⁴ Lásd MÁTHÉ 2004.

⁴⁵ Egyelőre vitatott, hogy létezik-e koherens szimbólumrendszer a magyar népdalokban (lásd DEMÉNY 2002: 157).

eredetiben). Vagyis ZLINSZKY afelé közelít az érvelésében, hogy kimondja — amit bizonyára ő még nem tudott, de ma már természettudományos megfigyelésekkel bizonyítható —: a hangulati és a fogalmi megfelelésen alapuló metaforák természete gyökeresen eltér egymástól,⁴⁶ kétféle, agyilag más-más lokalizációjú „gondolkodástípus”-nak köszönhetően.⁴⁷ Míg a köznyelvi metaforákat elsősorban a fogalmi jegyek egyezésén alapuló hasonlóság motiválja, addig a költőieket inkább a hangulati összeillés.⁴⁸

A hangulati egyezéseken alapuló „szimbolikusan motivált metaforák”⁴⁹ még nagyon sok kérdést vetnek fel. Ezek közül itt csak egyet említek meg mint olyat, aminek feltűnőbben köze van a kompozíción belüli metaforajelenségekhez (de nemcsak azokhoz): a szimbolikus térszerkezetet leképező jelentésszerveződéseket (mint amilyen például a — főként az igekötő-használatban tükröződő — [fent: pozitív — lent: negatív] szerveződés). Ezeknek a hangulati jellemzőknek (például a pozitív és negatív „hangulati értékek”-nek) az adott szövegen belüli bejelölése egyedi „röntgenfelvételt” adhat az illető műalkotásról, amit nem utolsósorban a tartalom és forma egybevetésénél lehet majd hasznosítani.

5. Összegzés

Dolgozatomban olyan költői metaforajelenségeket vizsgáltam, amelyek kognitív szemantikai nézőpontból szembeötlően alkalmasnak mutatkoztak a köznyelvi mintákkal való összevetésre. Röviden ismertettem e minták költői felhasználásának — a szakirodalomban már számba vett — gyakoribbnak tűnő módzatait, műveleteit (a kiterjesztést, a kidolgozást, a megkérdőjelezést és a kombinálást), megtoldva néhány olyan poétikai lelemény megemlékezésével, amelyek nem választandók ugyan el föltétlenül ezektől a műveletektől, de amelyekre így — külön tárgyalva — látszott célszerűnek felhívni a figyelmet. Végül a költői metaforaszerveződés kompozícióbeli sajátosságait vettem szemügyre: egyrészt azt a fajta szerveződést, amelyet a tartalmi kapcsolódások helyett inkább a képi összefüggések, asszociációk határoznak meg (a képi koherenciát), másrészt pedig bizonyosfajta irodalmi alkotások fókuszába kerülő elvont fogalmak több

⁴⁶ Ehhez a felismeréshez való közeledését különösen tanulmányának címe mutatja: Szemléleti és hangulati elemek a metaforában (1961b).

⁴⁷ Az emberi agyon belül a fogalmi gondolkodás helye a neocortex, míg a hangulat-reprezentációkkal való műveleteké a limbikus rendszer (lásd SZILÁGYI N. 2010, BENCZE 1985). (A metaforák — különösen a szinesztéziák — idegéletteni meghatározottságáról számos kutatási eredmény született. Ezekről lásd pl. SZÁNTÓ 2009, SEITZ 2005.)

⁴⁸ Lásd SZILÁGYI N. 2010. (A hangulati motiváltság dominanciáját a költői metaforák körében már ZLINSZKY is említi; 1961b: 252.)

⁴⁹ SZILÁGYI N. SÁNDOR (2010) terminusa, aki itt a *szimbólum* szó eredeti jelentését veszi alapul: a „valami talál valamivel” relációban értelmezi a hangulat-reprezentációk megfeleléséből vagy „átfedésé”-ből származó metaforákat.

irányból történő metaforizációjának — mint kompozíciós elvnek — a jellegzetességeit (a „rálátásváltások”-at), különös figyelmet fordítva a metaforaszerveződések hangulati meghatározottságára.

A költői–köznyelvi metaforizáció tárgykörébe természetesen még nagyon sok olyan kifürkészni való beletartozik, amiről itt még futólag sem eshetett szó. A szóba hozott elméleti megfigyeléseket is csak olyan mértékben igyekeztem kifejteni, amilyen mértékben hasznosíthatóknak véltem egy — minél kiterjedtebb és változatosabb — példaanyag bemutatására és a további példák rendszerezési irányainak majdani kijelölésére. A példakezelés gyakorlati vonatkozásai vezéreltek tehát, ezért tértem ki röviden a metaforák szótárszerű elrendezésének, illetve hálószerű ábrázolásának kérdéseire. Mindezt abban a reményben tettem, hogy ha valamikor lesz legalább egy részleges köznyelvi metaforagyűjteményünk, akkor — az említett kérdések továbbgondolása folytán — már valamelyest kikristályosodott előfeltevésekkel láthatunk majd neki a költői metaforaalkotás jellegzetességeinek az említett gyűjtemény koordinátái szerinti leírásához.

MÁTHÉ ZSOLT

Források

- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Budapest, Akadémiai Kiadó. (CD-változata: Arcanum Adatbázis Kft., 2004.)
- Olosz Katalin szerk. (1982): *Ha folyóvíz volnék. (A magyar népi líra antológiája)*. Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó.
- Ortutay Gyula–Katona Imre szerk. (1975): *Magyar népdalok*. 1–2. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Irodalom

- BENCZE LÓRÁNT (1985): A metaforáló agy és elme. *Valóság* 28/6: 47–62.
- BORCILĂ, MIRCEA (1997): The Metaphoric Model in Poetic Texts. In: PÉNTEK JÁNOS szerk.: *Szöveg és stílus. (Szabó Zoltán köszöntése)*. Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszék. 97–104.
- BÜKY LÁSZLÓ (2002): *Füst Milán metaforahasználatának alapjai (szótárszerű feldolgozásban)*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- DEMÉNY ISTVÁN PÁL (2002): *Széles vízen keskeny palló*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia Könyvkiadó.
- EYSENCK, MICHAEL W.–KEANE, MARK T. (2003): *Kognitív pszichológia*. (Hallgatói kézikönyv). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

- FÓNAGY IVÁN [é. n.]: *A költői nyelvről*. [H. n.], Corvina, [1998].
- FORGÁCS TAMÁS (2007): *Bevezetés a frazeológiába. (A szólás- és közmondáskutatás alapjai)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- GOATLY, ANDREW (1997): *The Language of Metaphors*. London and New York, Routledge.
- KEMÉNY GÁBOR (2002): *Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- KÖVECSES ZOLTÁN (1998): A metafora a kognitív nyelvészetben. In: PLÉH CSABA–GYÖRI MIKLÓS szerk.: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya Kiadó. 50–82.
- KÖVECSES ZOLTÁN (2005): *A metafora. (Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe)*. Budapest, Typotex.
- LAKOFF, GEORGE (1993): The Contemporary Theory of Metaphor. In: ORTONY, ANDREW szerk.: *Metaphor and Thought*. Second edition. Cambridge, Cambridge University Press. 202–251.
- LAKOFF, GEORGE–JOHNSON, MARK (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- LAKOFF, GEORGE–TURNER, MARK (1989): *More than Cool Reason. (A Field Guide to Poetic Metaphor)*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- MÁTHÉ ZSOLT (2001): *A Kozmosz éneke. (Kognitív szemantikai elemzés)*. (Egyetemi szakdolgozat). Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem.
- MÁTHÉ ZSOLT (2004): „Maros mellett két szép zöld ág”. (Kognitív szemantikai tallózás a magyar népdalszövegek világában). (Magiszteri dolgozat). Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem.
- PETHŐ GERGELY (2003): A főnevek poliszemiája. In: KIEFER FERENC szerk.: *Igék, főnevek, melléknevek. (Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 57–124.
- PLÉH CSABA (1998): *A mondatmegértés a magyar nyelvben. (Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- SEITZ, JAY A. (2005): The neural, evolutionary, developmental, and bodily basis of metaphor. *New Ideas in Psychology* 23: 74–95.
- SZÁNTÓ BÍBORKA (2009): Szinesztézis és szinesztézia. (A szinesztézia neurolingvisztikai alapjai). In: SZÉKELY TÜNDE szerk.: *X. RODOSZ Konferenciakötet*. [Kolozsvár], RODOSZ–Clear Vision Könyvkiadó. 159–170.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1996): *Hogyan teremtünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálataira)*. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2006): Van-e „szó szerinti” jelentés, és ha nincs, akkor mi az? (Előadás a *Metafora, jelentés, trópusok* címmel tartott konferencián.) Budapest, 2006. szeptember 28–29.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2010): *A szimbólumok természete*. (Előadás-sorozat III. éves bölcsészhallgatók számára). Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.

- TAYLOR, JOHN R. (2002): *Cognitive Grammar*. Oxford, Oxford University Press.
- TAYLOR, JOHN R. (2003): *Linguistic Categorization*. Third edition. Oxford, Oxford University Press.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ZALABAI ZSIGMOND (1998): *Tűnődés a trópusokon*. Harmadik kiadás. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- ZLINSZKY ALADÁR (1961a): A szóképekről. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *A magyar stilisztika útja*. Budapest, Gondolat Kiadó. 217–246. (Első megjelenése: 1911.)
- ZLINSZKY ALADÁR (1961b): Szemléleti és hangulati elemek a metaforában. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *A magyar stilisztika útja*. Budapest, Gondolat Kiadó. 247–255. (Első megjelenése: 1918).